

SECTARIANISM IN THE MIDDLE EAST: IMPLICATIONS FOR THE UNITED STATES

Heather M. Robinson, Ben Connable, David E. Thaler, Ali G.

Scotten, RAND Corporation, 2019, 144 s.

Habib KARTALOĐLU*

Sectarianism in the Middle East

Implications for the United States

Heather M. Robinson, Ben Connable, David E. Thaler, Ali G. Scotten

19. yüzyılın ortalarından itibaren Batı merkezli bir kavramsallaştırma olan Ortadoğu, dünya tarihinin merkez bölgesi ve bulunduğu coğrafya itibariyle doğu ve batı arasında jeo-stratejik bir kavşaktır. Tarihin akışını değiştiren olayların yaşandığı Ortadoğu, aynı zamanda kadim medeniyetlerin kurulduğu, üç büyük semavi dinin doğduğu, farklı dini grupların, etnik/sosyal yapıların bir arada yaşadığı bir kültür havzasıdır. Bu temel özelliklerin yanı sıra sanayileşmeyle birlikte ihtiyaç duyulan zengin fosil enerji kaynaklarının büyük bir kısmının

bölgede bulunuyor olmasıyla bölge, dünya siyasetine yön vermek isteyen devletlerin ekonomi-politik güç sahasına dönüşmüştür. Dolayısıyla son yüz yılda bölge, siyasi istikrarsızlığın yanı sıra etnik, dini/mezhebi çatışmaların ve toplumsal hareketlerin yaşandığı bir coğrafya haline gelmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, hkartaloglu@sakarya.edu.tr.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
07.05.2019	27.06.2019	30.06.2019
DOI	10.18403/emakalat.561660	

Dünya siyasetine yön vermeyi iddia eden devletlerde olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri de küresel güç haline gelmeye başladığı yirminci yüzyılın başlarından itibaren Ortadoğu coğrafyasıyla yakından ilgilenmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgedeki etkisini giderek artıran ABD, özellikle Soğuk savaş sonrası dönemde bölgenin en önemli küresel aktörü haline gelmiştir. Körfez savaşıyla bölgeye bilfiil müdahale eden ABD, kendi dış politikasını belirlemek için bölgenin mevcut durumunu analiz eden sayısız çalışmalar yaptırmıştır. Yapılan bu çalışmalardan bir kısmı bizzat devletin birimleri tarafından desteklenirken diğerleri de çeşitli düşünce kuruluşlarının katkılarıyla yapılan çalışmalardır.¹ Hiç kuşkusuz politika belirleyicilere malzeme sunan bu çalışmalar/raporlar, coğrafyanın sadece siyasi ve ekonomik boyutuyla ilgili olmayıp aynı zamanda bölgedeki etnik unsurlar, sosyo-kültürel yapılar, dinler/inançlar ve mezhebi oluşumlar hakkındadır.

Ortadoğu ile ilgili mevcut durumun bu şekilde tespitinin yapılması bölge hakkında hazırlanan çalışmaların/raporların önemini daha belirgin hale getirmektedir. Bu itibarla değerlendirmesini yapacağımız “*Sectarianism in the Middle East: Implications for the United States*” başlıklı rapor, “*Implications of a Religious War in the Middle East for the U.S. Army*” başlıklı bir projenin parçası olarak yürütülen araştırma ve incelemeyi konu edinmektedir. United States Army² tarafından desteklenen bu projenin asıl amacı, son zamanlarda iç çatışmanın en çok yaşandığı Irak ve Suriye ekseninde Ortadoğu’da mezhepçiliği ele almak ve politika yapıcılara veriler sunmaktır (s. iii).

Beş ana bölümden oluşan bu raporun birinci bölümünde araştırmacılar, dinî toplumsal kimliğin siyasallaşması (s. 2) olarak tanımladıkları mezhepçilik ve Ortadoğu’da mezhep çatışmasına yol açan temel faktörlerin analizinde niçin özellikle Irak ve Suriye

¹ Örneğin 2018 yılında The Washington Institute tarafından desteklenen bir çalışma için bk. Fabrice Balanche, *Sectarianism in Syria’s Civil War* (Washington: Washington Institute for Near East Policy, 2018).

² Department of the Army, Deputy Chief of Staff, G-8, Army Quadrennial Defense Review Office tarafından desteklenen bu proje, RAND Arroyo Center’ın strateji, doktrin ve kaynaklar programı kapsamında yapılmıştır. RAND Corporation’ın bir parçası olan RAND Arroyo Center ise United States Army tarafından desteklenen bir araştırma merkezidir.

seçildiği üzerinde durmaktadır. Buna göre bu iki ülkenin seçilmesinin asıl sebebi, günümüzde bölgede mezhep ekseninde çatışmaların en fazla bu iki ülkede yaşanıyor olmasıdır. Bu bölümde araştırmada yararlanılan kaynakların niteliğine de değinen araştırmacılara göre, bir kimsenin mezhepsel aidiyeti, ulusal, etnik, sınıfsal ve diğer aidiyetleri de içeren kimliğinin sadece bir parçasıdır. Politik ve sosyal çevre bireyin kimliğinin hangi yönünün ön plana çıkacağını büyük ölçüde etkiler (s. 2). Öte yandan Ortadoğu’da mezhep temelli şikâyetlerin artmasından yönetim baskıları etkili olmuştur. Zira baskıcı yönetimler kişilerin siyasi görüşlerini ifade etmelerine izin vermediklerinden birçok insan etnik köken veya din gibi dışı tanımlanabilir kimlikleri öne çıkararak örgütlenmeye zorlanmaktadır. Yönetimlerin baskısı ve istikrarsızlığı Ortadoğu’da mezhepçi kimliğin önemini artırmaktadır. Ancak büyük çaplı mezhepsel şiddet, yerli ve yabancı aktörlerin kendi siyasi amaçları için toplumsal çatışmaya yol açma konusundaki kasıtlı çabalarının bir sonucudur (s. 3).

Çalışmanın “The History of Sectarianism in the Middle East” başlıklı ikinci bölümünde günümüzde mezhepçiliğin geldiği durumu anlamak için 1300 yıllık Sünnî – Şîî mezhepsel çatışmanın tarihi özetle ele alınmaktadır. Zira mezhebi kimliklerin bölge insanına olan etkisini belirtmek için tarih boyunca Sünnîler ve Şîîler arasındaki mezhepçiliğin doğasını ortaya koyabilmek önemlidir (s. 9). Bu bağlamda ilk olarak, bölgedeki mezhepçiliğin tabiatının tarihsel olarak şekillenmesinde rol oynamış demografik yapı hakkında bilgiler verilmektedir. Günümüzde Müslüman nüfusun yaklaşık % 85’ini Sünnîler ve % 15’ini de Şîîlerin oluşturduğu ifade edilen raporda (s. 11), Ortadoğu haritası (Şekil 2.1) üzerinden bölgede bulunan Şîî ve Sünnî nüfusuna dâir oranlar verilmektedir. Ancak bu kısımda verilen oranların bir kısmında ciddi hatalar bulunmaktadır. Örneğin Türkiye için verilen oran %25-30’dur. Bu orana Şîîlerin altında yer aldığı iddia edilen Alevîler de dâhil edilmektedir. Oysa Alevîler, kendilerini on iki imam Şîîliğiyle hiçbir şekilde ilişkilendirmemektedirler. Ayrıca Alevîliğin kültürel kaynaklarında, Şîîlikle ilgili bazı kavramlara yer verilmiş olmasına rağmen Şîîliğin inanç esaslarına atıflar yapılmamakta ve fıkıh ve amele dâir söz konusu mezhepte bulunan uygulamalara rastlanmamaktadır. Diğer taraftan

raporda ülkelere göre Şii nüfus oranının, Şîa altında ortaya çıkmış fırkalara göre verilmesi kanaatimizce daha isabetli olacaktır. Nitekim raporda Suriye nüfusunun %15'inin Şii olduğu belirtilmektedir. Ancak bugün Suriye'de yaşayan Şiilerin çoğunluğunu Nusayriler oluşturmaktadır. Bu bağlamda Fabrice Balanche'ın 2018 yılında Suriye üzerinde hazırlamış olduğu rapordan da istifade edilerek bu kısım daha açık hale getirilebilirdi. Zira Balanche, çalışmasında Suriye'de bulunan % 15'lik Şii nüfusu, daha net ve doğruya yakın bir şekilde (Aleviler (Nusayriler) %10, Şiiler %1, İsmâililer %1 ve Dürziler %3) verilmektedir.³

Bölgede yaşayan Sünnî ve Şiilere ait nüfus oranlarının verilmesinin ardından raporda, Ortadoğu'da mezhepçiliğin tarihi, "Early History and the Sunni-Shi'a Divide", "Middle Ages: 800–1500", "Early Modern Era: 1500–1920", "Modern Era: 1900–1979" ve "Contemporary Era: 1979–Present" şeklinde alt başlıklar halinde ele alınmaktadır. Ortadoğu'da mezhepçiliğin tarihinin niçin bu şekilde bir dönemlendirme ile ele alındığı hakkında bir açıklamaya yer verilmemiş olmasına rağmen raporun kendi içerisinde bir bütünlüğünün olduğu anlaşılmaktadır. Zira İmâmiyye mezhebini kabul eden Safevî Devleti'nin 1501 yılında Tebriz merkezli olarak ortaya çıktığı veya 1979 yılında İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu göz önüne getirildiğinde bu daha iyi anlaşılacaktır. Bu bölümlerde araştırmacılar, incelenen her bir dönemde vuku bulan mezhep çatışmasının öncelikli olarak din üzerinden olup olmadığını, ardından bölünmelerin itikâdî farklılıklar mı yoksa politik, ekonomik veya başka nedenlerden mi olduğu üzerinde durmaktadırlar. Mezhepçiliğin modern bir olgu olmadığına altı çizilen raporda, tarihi süreçte Sünnîler ve Şiiler arasında vuku bulan ayrışmanın/uyuşmazlığın kökeninde itikâdî meseleler kadar olmasa da siyâsî, coğrafi, ekonomik, etnik ve diğer konuların da eşit bir rol oynadığı iddia edilmektedir.

"Modern Era: 1900–1979" alt başlığında Osmanlı Devleti'nin yıkılışının Orta Doğu siyasetinde bir dönüm noktası olduğu ve Batılı devletlerin Osmanlı topraklarını "modern" ulus devletlere benzeyen parçalara böldükleri vurgulanmaktadır (s. 18). Ayrıca Fransız ve

³ Balanche, *Sectarianism in Syria's Civil War*, 22.

İngilizlerin her bir ülkeyi idare etmek için bir mezhep lehine bir strateji izlemelerinin yanı sıra sömürülen devletleri zayıf kılmak ve yöneticilerini güvende tutmak için mevcut mezhepsel bölünmeleri teşvik ettikleri ve bunun da modern Ortadoğu'da mezhepçiliğin daha derin köklere kavuşmasına zemin hazırladığı iddia edilmektedir (s. 18-19).

Bu bölümün son alt başlığında ise 1979 sonrası dönem ele alınmaktadır. Rapora göre İran İslam Devrimi, günümüz Ortadoğu'sundaki mezhepçiliğinin başlangıç noktasıdır. Zira İran ve Suudi Arabistan arasındaki artan bölgesel rekabet, son yıllarda bölgede yükselen mezhepçiliği anlamının anahtarı mesabesindedir. Öte yandan İran'ın bölgedeki gücünün artmasında ABD'nin Afganistan'daki (2001) ve Irak'taki (2003) müdahaleleri ve her iki ülkede İran yanlısı hükümetlerin kurulmasının etkisi bulunmaktadır (s. 22). Bir önceki alt başlıkta İngiliz ve Fransızların bölgede mezhepçiliğin kökleşmesine sebep oldukları ifade edilmiş olmasına rağmen Soğuk savaş sonrası dönemde bölgeye bilfiil müdahale eden ABD'nin bu konudaki lehte/aleyhteki rolüne hiç değinilmemektedir.

Çalışmada örneklem olarak seçilen Irak'ta mezhepçiliğin ele alındığı üçüncü bölümde konu, "Pre-Ba'ath Sectarianism: Challenging Assumptions and Tracing Identities", "Ba'ath-Era Sectarianism and Other "-isms", "Post-Ba'ath Sectarianism" ve "Implications of Sectarian Division for the Iraqi State and the Region" alt başlıkları altında ele alınmaktadır. Son zamanlarda Irak üzerinde araştırma yapan birçok kişi, Iraklıların etnik ve mezhepsel iç savaşa doğru sürüklendiklerini, Irak milliyetçiliğinin asıl gerçeği maskeleyen bir durum olduğunu ve Irak devletinin kaçınılmaz bir şekilde etno-mezhepsel devrime yöneldiğini varsaymaktadır. Raporun bu kısmında Irak'taki mevcut Sünnî- Şii bölünmesinin nasıl ortaya çıktığı, geliştiği ve çeşitli işgalci güçlerin öngörüsüzlükleriyle beslendiği şeklindeki genel varsayımların bir kısmı doğrulanmaktadır. Bununla birlikte rapora göre, hem Sünnî hem de Şii Iraklılar kendilerine hizmet eden fakat karşıt mezhepçi ve hatta milliyetçi ilişkiler kurma kapasitesine sahiptirler (s. 23). Ayrıca Arap Iraklı kimlikler, tamamen mezhep kaynaklı olmaktan daha fazla karmaşıktır. Bu varsayım çerçevesinde raporun bu bölümünün ilk

kısımında özellikle Osmanlı döneminden 1960'larda Baas devrimine kadar geçen sürece odaklanarak Irak'taki uzun ve karmaşık mezhepsel bölünme tarihi özetlenmektedir. Müslüman Iraklıların yaklaşık %75-80'inin Arap olduğu Irak'ta, Müslüman nüfusun yarısından fazlası Şii'dir (s. 27). Raporun bu kısmında 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp 20. yüzyılın başlarından itibaren artan bir oranda Irak'ta Sünniler ve Şiiler arasında mezhepçi milliyetçi kimliğin güçlendiği ve bu dönemde her iki mezhebin yapısını şekillendiren değişimlerin olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede de özellikle 1920-1968 yılları arası esas alınarak Sünnî ve Şiî kimlik ayrı ayrı ele alınmaktadır (s. 33-39). Rapora göre Baas öncesi Irak kimliğinin incelenmesinde genel çerçevenin önemli bir kısmını bu iki mezhepsel kimlik oluşturmaktadır. Bununla birlikte Irak kimliğinin daha detaylı irdelenmesinde bu iki ana unsurun yanı sıra kabilecilik (tribalism) ve bununla yakından ilgili olan bölgeselcilik (regionalism) gibi faktörlerin de etkisinin olduğu görülmektedir (s. 39-41).

Baas dönemi (1968-2003) ve sonrasında ele alındığı alt başlıklarda konu Sünniler ve Şiiler ekseninde ele alınmakta ve özellikle Baas döneminde (1968-2003) mezhepçiliğin artması ve güçlenmesinde Arap Sosyalist Baasçıların (Ahmet Hasan el-Bekr ve Saddam Hüseyin) rolleri üzerinde durulmaktadır. Rapora göre 2003 öncesi ve sonrası süreçte Irak'ta devam eden dinî bölünmeler, muhtemelen telafi edilemez sosyal parçalanmalara sebep olmaktadır. Zira işgal sürecinin karmaşasında kolektif öz savunma için örgütsel bir araç olan mezhepsel kimlikler bireysel ve grup davranışlarının şekillenmesinde etkili olmaktadır (s. 48). Bu çerçevede raporun bu kısmında özellikle Baas sonrası Irak'ta Şiilerin yükselişi, aynı dönemde Sünnî Irak kimliğinin inişli çıkışlı hali ve bunun günümüz Irak'ında var olan mezhepçiliğe etkilerinden bahsedilmektedir. Bu bölümün son kısmında ise Irak'ta mevcut mezhepsel bölünmenin sonuçları ve bunun gelecekteki muhtemeletkileri değerlendirilmektedir (s. 53-70).

Raporun dördüncü bölümünde ise mevcut durumundan dolayı örneklem olarak seçilen bir diğer ülke olan Suriye'de mezhepçilik konusu ele alınmaktadır. Zira 2011'de başlayan ve siyasi çözüm açısından yok denecek kadar az umudun olduğu Suriye iç savaşının, öngörülebilir bir gelecekte devam etmesi muhtemeldir. Sünnî, Alevî

(Nusayri), diğer Şii ve azınlık gruplar arasında var olan mezhepçilik, Suriye iç savaşının uzun süre devam etmesinde giderek artan bir role sahiptir. Bununla birlikte mezhepsel kimliği, Beşar Esed'e karşı başlatılan olayların ana sebebi olarak göstermek konuyu oldukça basitleştirmek olacaktır (s. 71). Buradan hareketle raporun bu bölümünde kendi siyasi gündemleri doğrultusunda hükümetler ve grupların mezhepçiliği kullanmalarına rağmen, mezhepçiliğin Suriye'de devam eden iç savaşın altında yatan birkaç faktörden yalnızca biri olduğu savunulmaktadır. Zira coğrafya, siyasi zorunluluk, sınıf farklılıkları ve kabile bağlılıklarından oluşan diğer faktörler, Suriye'de hem mezhepçilikten beslenmekte, hem de onu beslemektedir. Ayrıca Suriye'nin tarihi temelleri, çatışmada kendini açıkça kanıtlayan mezhepçiliği zorunlu kılmaz. Bununla birlikte Suriye'de devam eden bu iç savaşın nihayete ermemesi durumunda çatışmada tarafların mezhebi tercihlerinin rol oynama olasılığı artmaktadır (s. 72). Raporun bu kısmında bu önemli tespitler yapıldıktan sonra, Suriye'de etnik ve dini grupların durumu genel olarak ele alınmaktadır. Ardından tarihi süreç içerisinde Suriye'de mezheplerin durumu, toplumsal konumları ve bağımsızlık öncesi ve sonrası kritik dönemlerde nasıl geliştikleri üzerinde durulmaktadır (s. 72-82). Daha sonra da 2011 iç savaşı esas alınarak Suriye'de mezhepçiliğin rolü ve bu rolün çatışma sürecine etki eden diğer faktörler arasında nasıl daha ön plana çıktığına değinilmektedir. Burada özellikle Beşar Esad hükümetinin varlığını devam ettirmek için Şii-Sünni mezhepsel gerilimi artırdığı, Rejim ve muhalif unsurların mezhepsel saldırganlıklar yaptıkları ve Suriye'de mezhepçiliğin artmasında dış aktörlerin etkili olduğu ifade edilmeye çalışılmaktadır. Özetle raporun bu kısmında 2011 sonrası Suriye'sinde var olan iç çatışmalarda iç ve dış aktörlerin kendi amaçları doğrultusunda mezhepçiliği nasıl kullandıkları üzerinde durulmaktadır.

Çalışmanın son bölümünde de politikacılar, araştırmacılar ve bölge üzerine planlama yapanlar için sonuç ve öneriler üzerinde durulmaktadır. Tarihsel bir yaklaşım benimseyen ve çeşitli birincil ve ikincil kaynakları kullanan bu rapora göre mezhepçilik, teolojik anlaşmazlıklar veya dini husumetlerden daha ziyade sosyal, ekonomik, politik ve diğer faktörlerle şekillenen karmaşık bir

olgudur. Ayrıca Sünnî ve Şîi ayrımın tarihinde ve Suriye ve Irak örneğinde ele alındığı üzere teolojik farklılıklar dışındaki faktörler, bölgede mezhepsel çatışmaların artmasında daha fazla etkili olmaktadır. Bu bağlamda raporda ulaşılan bulguları özetle şu şekilde vermek faydalı olacaktır: “Mezhep çatışması tamamen dinî olmaktan ziyade politik ve sosyaldır. Sünnî-Şîi çatışmasında itici güç çoğunlukla politiktir. Mezhepçilik bölgede var olan çatışmaları anlamada en önemli yol olmayabilir.” Raporda ulaşılan bulgular bu şekilde verildikten sonra raporun sunulduğu kurum esas alınarak bazı öneriler sıralanmaktadır. Bunlar, “ABD’li politika yapımcılar ve savaş planlayıcılar, aşırı basitleştirmelerden kaçınılmalıdır. Şîi ve Sünnîler arasında bir seçim yapmamalıdır. Bölgede yerel problemleri çözmek, mezhepçilikle mücadele etmekten daha önemlidir. Bölgede mezhepçiliği yerel veya devlet kurumlarında kurumsallaştıran politikalarından kaçınılmalıdır. Her ne kadar bu öneriler, raporun sunulduğu devlet ve silahlı kuvvetleri esas alınarak verilmiş olsa da bölge üzerinde araştırma yapanlar ve diğer devletler için oldukça önemlidir.”

Genel olarak değerlendirildiğinde anlaşılır bir dil ve üslupla yazılan bu rapor,⁴ bazı eksiklikleriyle birlikte birincil ve ikincil kaynaklara başvurulmak suretiyle hazırlanmıştır. Kanaatimizce raporun içeriği oluşturulurken biraz daha detay konulara yer verilerek bazı eksiklikler giderilmiş olsaydı ve özellikle Irak ve Suriye’nin anlatıldığı bölümlerde harita ve grafiklerden daha fazla yararlanılsaydı daha başarılı bir çalışma olurdu. Bunlarla birlikte rapor, Ortadoğu’da yaşanan hadiselerin arka planını oluşturan faktörler üzerine zihin yoran araştırmacıların, politika yapımcıların ve özellikle mezhepler tarihçilerinin istifade edeceği bir çalışma niteliğindedir.

---

⁴ Raporun pdf’sine https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1681.html adresinden ulaşılabilir (erişim: 30 Nisan 2019).